

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

Атанас Свиленов

Като мнозина белетристи и Константин Константинов започва с поетични опити, но у него от съвсем рано съществува колебанието между лирика и проза. Това, от една страна, го прави творец с неопределена физиономия в тоя пръв период на творчество, а, от друга страна, това впечатление се усилва и от многото чужди влияния, под които изпада. Влияят му западни и руски автори, прогресивни и упадъчни идеи. И той се втурва по всички ветрове и посоки. Създава стихове, които свидетелствуват за влияние на поети като Балмонт, Сологуб, Брюсов, Верлен; изпада и в мистична унесеност, с която се мъчи да прилича на Фр. Жам и А. Бели; в прозата е автор на социално заострени скици, но твърде силно е и влиянието на модните импресии и стихове в проза на Оскар Уайлд и К. Тетмайер.

Още преди Първата световна война Константин Константинов започва да се ориентира към реализма, това се чувства в някои от разказите и статиите му в „Звено“. Но като че ли и на него, както и на Дебелянов, войната най-широко разтвори очите, за да види истинския грозен образ на живота. Неговите скици „В провинцията“, поместени в сп. „Отечество“ (1915), се нареждат в числото на броещите се на пръсти творби, създадени през тоя период, които се отделят с хуманността и трезвостта си от общия тон на безразсъден шовинизъм и войнствена екзалтация. След войната той застава решително на прогресивни демократически позиции, а в метода си на изображение прави решителен завои към реализма — за всичко това като документ се явява излязлата през 1920 г. първа негова книга „Към близкия“. Тук най-сетне поетът отстъпва на прозаика, макар че последният не скъсва напълно с лирико-романтичната склонност на първия.

*

Творбите, поместени в книгата „Към близкия“, не могат да бъдат наречени разкази в общоприетия смисъл, понеже те често се доближават до художествената публицистика, от една страна, до стихотворенията в проза — от друга, а и до очерка — от трета. Авторът знае, че в литературата дефинициите и рамките са условни и затова смело прекрива каноните на жанра. Всичко това той върши не за да маниерничи, а ръководен от съществени идейно-художествени и емоционални съображения...

Противно на една голяма група писатели, които изпаднаха в безпътица и песимизъм и които отново издигнаха лозунга за бягство на изкуството от действителността, Константин Константинов се ориентира към реалистичната литература. Той се стремеше да отрази тежкото положение на обеднелия народ, изобличаваше порочната и изгубила всякакъв нравствен облик буржоазия. Кни-

гата му е отражение колкото на покрусата след войната, толкова и на надигащите се обществено-революционни сили срещу буржоазния упадък и разложение. Простацината и пошлостта на новозабогателите парвенюта, натрупали имоти от народните страдания и кръв, пълната морална и умствена нищета, порокът и лъжекултурата на управляващите кръгове — всичко това е заклеямено с висока гражданска доблест и художествена сила. Писателят кипи от негодувание, той заявява, че тази оргия трябва да бъде ликвидирана — „всичко това трябва най-после да свърши. . .!“ Тонът е енергичен, патосът се издига до убийствен сарказъм и не е чудно, че на места публицистичността на повествованието е директно извявана. . .

И сред децата Константин Константинов вижда социалното неравенство. С каква любов и съчувствие рисува той осемгодишния „бурлак“, който от малък е лишен от простите човешки радости и се нагърбва срещу един лев да тегли тежката шейна! Как много напомня тоя негов герой за по-сетнешните „гаврошовци“ от произведенията на Христо Смирненски и рисунките на Александър Жендов.

Паралел може да се направи и между разказа „Разходка из София“ и „Зимни вечери“ на Смирненски. И Константин Константинов рисува картини от пролетарския Ючбунар. Колко гняв, негодувание и съчувствие, каква жизнена правда лъха от следните редове: „ . . . Из порутените, замърсени домове зеят прозорци без стъкла и се мяркат струпани едно до друго — легла, посъдини и хора. Всяка стая гъмжи от дрипави дечурлига и разчорлени, мършави жени. Насред улицата, в куп смет, уродлива старича рови и събира огризки от хляб и зеленчук. Зад порутения стобор отсреща друга пече на няколко запалени хартии полуизгнили патладжани и готви обяд. Там, върху страхотно повиснал балкон лежи рахитично дете, а от съседния прозорец надничат две начервени и белосани жени, кикотят се цинично и злобно. . .“

Книгата започва с „Напътствие“, в което авторът се обръща към бедните и отрудените и заявява, че за тях, за страдащите, за хората от низините са предназначени произведенията му. А самото заглавие — „Към близкия“ — не е нищо друго освен обръщение към близкия, трудещия се човек. Писателят вярва, че прогнилият и порочен свят е осъден на гибел; подкрепя на това свое убеждение той вижда в новите активни жизнени идеали, носени от хората на труда. На тях, заявява писателят, „принадлежи идещия ден“, те са тя, които ще обновят света. Наистина тая вяра е изразена подчертано романтично, представата за бъдещето е идеалистична, неопределена. Но, както и да е изразена тя, в същността си се опира на явна основа; с нея авторът се противопоставя на реакционната упадъчна, безперспективна литература, застава на позициите на прогресивните писатели-реалисти. Книгата „Към близкия“ е решителна, смела крачка на писателя по пътя на реализма и в много отношения е близка до произведенията на тогавашната наша пролетарска литература.

*

От 1920 г. започва да излиза сп. „Златорог“. Въпреки че на страниците му често намират място творби на значителни майстори-реалисти, въпреки че не са изключени и някои положителни оценки на прогресивни културни явления, „Златорог“ се оформя като орган на официалните буржоазни среди, издига лозунгите на „художествения естетизъм“ и „чистото, аполитично“ изкуство. Наистина то не беше единственото списание, което се противопоставяше на пролетарското изкуство и което разкриваше страниците си за безидейни, упадъчни произведения (излизаха и списания като „Хиперион“, „Изток“, „Стрелец“, които даже бяха по-благоклонни към проявите на декадентщината), но единствено

„Златорог“ успя да се издигне като авторитетно издание и да просъществува почти 25 години благодарение на нелишения от художествен усет и своеобразна гъвкавост свой редактор, критика Владимир Василев.

Константин Константинов първоначално е един от ценените сътрудници на „Златорог“. Още в първата книжка — редом с работи на Йордан Йовков, Г. П. Стаматов, Николай Лилиев, Георги Райчев, Михаил Кремен, Николай Райнов, Боян Пенев, Дора Габе — е поместена и негова белетристична творба; виждаме го като сътрудник и в следващите книжки, където вече помества и някои рецензии за книги и портретни бележки за отделни автори. Но с постепенното разкриване на истинската същност на списанието се намалява и сътрудничеството му още през втората годишнина се прекъсва завинаги. Владимир Василев е недоволен и намира начин да изрази недоволството си. През 1925 г. излиза от печат втората книга на Константин Константинов — сборникът разкази „Любов“. В книжка 4 от год. VII (1926) на сп. „Златорог“ е поместена рецензия на Вл. Василев за книгата. Без ни най-малко да се смущава от обстоятелството, че преди време е ценял творчеството на Константин Константинов и сам му е отделил най-предните места в книжките на списанието си, редакторът на „Златорог“ отрича безапелационно новите му разкази, като заявява, че са написани на един безизразен език, че „стилът на автора е натруфен“, че у автора има колебание между белетристика и поезия и че това колебание най-пагубно се е отразило на съчиненията му и пр. все в тоя смисъл. Явно е, че мнението на Вл. Василев е подчертано субективно.

Разказите от сборника „Любов“ действително все още не са на онова художествено ниво, на което са по-късните, зрели работи на писателя, а и в идейно-гражданските позиции на писателя те не представят крачка напред. Дори смятам, че ще е вярно, ако отбележа, че с цялото си по-сетнешно творчество Константин Константинов никога не се издига на тая идейна висота, на която стои в „Към близкия“. Като художник, като психолог и майстор на българската реч той ще укрепва, ще става все по-зрял творец, но никъде вече не срещаме тая неприкрита младежка искреност, това бурно негодувание, тая ярко демонстрирана любов към най-широките слоеве от народа, която е изразена в неговата първа книга.

В сборника „Любов“ личи укрепващото майсторство на белетриста, личи овладяването на спецификата на разказовия жанр. „Поетът“ много по-силно се чувства в „Към близкия“. И никак не е прав Владимир Василев, като иска такова рязко разграничаване между поета и прозаика. Съвсем не е слабост това, че даден прозаик има чувствително и нежно сърце на поет, че умее и в прозата да бъде тънък и фин лирик. Та нима не е лирик, и то от най-висока степен, Ангел Каралийчев, чието име години наред не слезаше от страниците на „Златорог“? И не е ли именно тая личиност една от най-съществените, най-специфичните и най-големите достойнства на Каралийчевата проза?...

Има такива разкази като „Буря“ и отчасти „Целувка“, където писателят е платил данък на модни за времето теми. . . Там срещаме самотния и неразбран от обществото д-р Андрей Василев, надълго е разказан флиртът му с пианистката Марта и накрая настъпва нагласено мрачен финал. Налице са и сексуално-еротични увлечения, и стигащи до булевардна наглост описания (например „лиричното“ отстъпление за женските крака в разказа „Целувка“), но редом с това ни прави впечатление и дълбоката наблюдателност, съдържаща емоционалност и психологическа плътност на характерите в реалистичните произведения „Заник“, „Вера“ и „Любов“.

„Заник“ силно напомня с героите и атмосферата си за Каравеловите „Българи от старо време“, за Вазовите „Чичовци“. В провлеченото и някак монотонно повествование авторът търси подходяща форма да предаде един живот, в който сякаш времето едва пълзи, в който няма особени събития и неочаквани

обрати. Вярно е предадена атмосферата на провинциалния еснафски градец. Целият разказ е изграден в духа на нашата класическа белетристика, запазен е от всякакви влияния на модерни автори. Образите са типично български, правдиви и близки. И такива разкази и днес са интересни за читателя; това най-добре е разбрал самият Константин Константинов и затова в сборника си „Избрани разкази“ (1957) помести от ранната си книга „Любов“ само „Заник“.

Ще спомена и големия разказ (или може би по-правилно би било даже повест) „Любов“, който отразява събития, станали по време на Първата световна война и след нея. Чувствуват се идейната безпътница и песимизмът у буржоазната интелигенция, нарисувана е убедителна картина на разорената страна, на покварата и содомовската развратност на „висшите“ кръгове. Чувствува се още от първите страници, че такъв човек като запасния подпоручик Боян Планински не ще издържи в такава душа, безнравствена и човекоубийствена обстановка. Постепенно затъващ в разврат и пианство, изгубил едната си ръка на фронта, накрая той загива под влака. . . Има и една второстепенна линия: трагедията на Планински в любовта, но интимният живот не е нещо отделно от цялостната му съдба и тук нещастията се обуславят от обществените условия. Въпреки известната доза сантименталност произведението в много отношения вярно пресъздава една епоха, то звучи като обвинение срещу буржоазните нравствени взаимоотношения.

*

След „Към близкия“ и „Любов“ Константин Константинов работи и в областта на романа (в 1933 г. издава „Кръв“, същата година излиза от печат и романът-гротеска „Сърцето в картонената кутия“ — писан съвместно със Светослав Минков). Но, изглежда, сам писателят не е доволен от постигнатото и това е вероятно причината да не се опитва повече в този жанр. И в областта на разказа той също не е от особено плодотворите, в това отношение е от тези творци, които дълго носят творбите със себе си, а когато им дават словесен израз — продължително работят над тях. За период от двадесет години (1925—1945) той издава само три сборника с разкази („Трета класа“ — 1936, „Ден по ден“ — 1938, и „Седем часа заранта“ — 1940) и два сборника с пътеписи („По земята“ — 1938, и „Нашата земя хубава“ — 1940).

За разлика от повечето негови съвременници-разказвачи Константин Константинов се очертава като писател предимно на градския живот; и в книгите си след 1925 г. той остава верен в това отношение на линията, започната с „Към близкия“ и „Любов“. Само в няколко разказа — като „Незначителна история“, „Произшествие“, „Под сливите“, „Завещание“ и някои от творбите в книгата „Птици над пожарницата“ — действието се развива сред селска обстановка. В работите му е изобразен и малкият провинциален град с тишината и еднообразието си, и многохилядният град с блясъка, шума и бедността си. В отделни случаи действието се развива дори и в някои от големите европейски градове. Неколкократните дълги пътувания на писателя из Европа и престоят в Париж му дават възможност да си позволи такава свобода на изображението. Но навсякъде Константин Константинов си остава българин. Само в един-два разказа героите му са дотам „универсални“, че се губи националната специфика, българският колорит.

Между най-добрите творби на писателя са разказите, в които се рисува животът в нашите някогашни малки провинциални градчета. Константин Константинов умее да предаде и своеобразната им патриархална романтика („Градчето“), и еднообразието и скуката им („Една нощ“, „Ден по ден“, „През стената“). Като Йордан Йовков и той понякога обича да си спомни за „добрите стари вре-

мена“ и да ги сравнява с горчивина с грозното настояще. Има разкази, в които се чувствава, че всичко е разказано сякаш от стар жител на градчето, описанията са се враснали дълбоко в тъканта на повествованието („Ден по ден“, „Градчето“). Но пък една голяма част се отличават с характерна особеност на повествованието — авторът прибегва до импресионистично редуване на картини, сякаш всичко е видяно с очите на случайно минаващ човек, на пътник („Една нощ“, „През стената“). Едва ли има друг български писател от това поколение, когото така често да виждаме като пътник в произведенията му. Константин Константинов обича да води повествованието от първо лице, а за да предаде на разказа известна съдържаност и обективност, той се поставя в ролята на случаен човек, на пътник. Това е едното обяснение на тази особеност. А другото е в това, че сам авторът много е пътувал, бил е сред различни хора, в различни природни кътове. Затова и героите му толкова често са пътници. С влак пътуват героите от разказите „Трета класа“, „Във влака“, „Седем часа заранта“, „Неврастения“, с параход в „Пепел“ и „По реката“, с автомобил в „Една нощ“, с обикновена кола или файтон в „Произшествие“, „През стената“, „Из Странджа“ . . .

Това е една интересна особеност. И затова не е чудно, че той обича импресионистичните описания. Но не някакъв маниерен импресионизъм, в който погледът се спира на незначителни подробности, а описание, в което не е пропуснато същественото въпреки привидната лекота на шрихите. Ще цитирам за илюстрация началото на разказа „През стената“, в което обектите се движат сякаш с бързината на филмова лента: „Един разглобен файтон ме понесе с трясък из дългата начупена улица. От двете страни се занизаха първите сгради на града: налбантници, дето подковаваха съборени като за клане волове, един моторен дарак с железен комин, дълбоки механи с разпрегнати пред тях селски коли. После улицата се стесни и закриви покрай дървени стобори с градинки и варосани къщи. Премина една фурна, една бозаджийница, магазин за галантерия, в който се продаваха и погребални ковчежи. Деца се връщаха от училище, в ниското небе бавно се въртяха чифт гълъби, като че търсеха сушина да кацнат. На един ъгъл изникна неочаквано нова сграда с надпис: Българска народна банка.

Най-сетне спряхме на площада в центъра, пред хотела. Тук имаше още аптека с големи витрини, няколко магазина и в средата на площада — паметник от сив камък, който представляваше войник с шинел, с пушка при нозе. Една редица изкаляни гъски с кракък се точеха зад него. . .“

Авторът едва ни е въвел в разказа, а типичното, характерното за градеца вече е казано. Същевременно е подготвена и атмосферата за събитията, които тепърва ще се разиграват. . .

В разказите си Константин Константинов изобразява представители на всички слоеве на обществото, но предпочитание показва към дребните интелегенти и обикновените трудови хора. Когато рисува образите на господарите, на богатшите, на силните на деня — той ни ги представя в недвусмислено отрицателна светлина. Например търговецът на свине от разказа „Във влака“. Натъкнал третокласен вагон, в който всички места са засти. На края на една скамейка „се е сгушил някакъв безцветен човек, в полуселско-полуградско облекло, цялото в кръпки, изнищено по ръбовете, като че ей сега ще се разшии и смъкне от снагата му. Той не участва в разговорите, но слуша, усмихва се, подсмърча и бърше с длан зачервения си хремав нос. . .“ И ето пълният, едър търговец на свине обикаля из вагона и търси място. Хрисимият беден човечек е привлякъл вниманието му и той решава да земе неговото място. Ето как Константин описва това: „ . . . След няколко минути едрият мъж се връща и отново застава между скамейките, оглеждайки надълго и без стеснение всички, един по един.

Грамадната му фигура закрива прозореца. Между устните му стърчи кибритена клечка, под избръснатото меснато лице грее син галузник. Ръцете му са изумително, уродливо къси. Едната е пъхната в хоризонталния джeb на панталона, другата държи тънка, обелена пръчица, с която потупва единия си ботуш. Хората в купето го поглеждат нехайно и обръщат глави. Мъжът събира вежди, насочва погледа си към свития в края човек и съвсем неочаквано го потупва по гърба с пръчицата. Она дига очи нагоре към изправената до него грамада и на лицето му е все тая смътна, пребита усмивка.

Другият бързо, господарски кима, посочва с пръчицата към прозореца и казва:

— Ставай! . . .

Човекът още не може да разбере. Някои от спътниците се извършват.

Мъжът отново — и по-ясно — го потупва с пръчицата и вече нетърпеливо повтаря:

— Ставай, де! . . .

И онзи — става. Взима торбичката, отива до преградата и се изправя, облегнат. Другият веднага сяда на мястото му, побутва момиченцето към бабичката, разкръчва се, изплюва с шум кибритената клечка. Всички наоколо гледат изненадани тая бърза сцена. . .

Случка незначителна наглед, но с каква изобличителна сила е разкрита психологията на господаря, наглостта и простацината му, байганьовското му самочувствие! В душата на читателя се заражда омраза към него, а и някакво негодувание срещу пасивността на хрисимия беден човек, който иначе е обрисуван със симпатия от белетриста. . .

С майсторство разкрива Константин Константинов пошлостта, плиткостта и моралното падение на столичния хайлайф в разказа „По булеварда“, където изображението достига до ярка сатиричност. Душевната пустота и липсата на всякакви нравствени устои у буржоазията е предмет на изображение в „Седем часа заранта“, стремежът към повече печалби е убил у нея всичко здраво, всякакви нормални човешки чувства („Хотел Ниагара“).

А докато „висшата“ класа се измъчва от незадоволен сексуален апетит, търси „тайните“ на любовта и пилее парите си в разкошни ресторанти — хората от народа мизерствуват и страдат. През време на Първата световна война, когато гладът взема невероятни размери, жените се разбунтуват, разбиват мандрите със стока и ги разграбват, за да нахранят децата си („Под сливите“). Четиринадесет-петнадесет годишни селянчета, „дрипави, с жълти като мешини лица“ идват в София, за да работят по постройките от „нощ до нощ“, от Петровден до Кръстовден, за някакви си нищожни 1500 лв. („Трета класа“). С любов рисува белетристът образите на двете сестри — млади учителки, дошли в затътиения балкански край („Из Странджа“). Със съчувствие е пропито отношението му към камериерката от провинциалния хотел „Централ“, която тежките материални условия и низостта на господарите са принудили да тръгне по пътя на проституцията („Ден по ден“). Не се забравя лесно учителката от разказа „Незначителна история“, която с риск за живота си се бори срещу беззаконието и своеволията на кмета и секретар-бирника; помнят се и пътуващите актьори от „През стената“, които не могат да прикрият немотията и тежката си житейска орис зад високопарни тиради и изкуствени усмивки.

И Константин Константинов вижда, че корените на злото, причината за омразата между хората е в социалните противоречия, в устройството на обществото. Но за жалост той не акцентува върху това, а в повечето случаи съществено и централно внимание е отделено на нравствените проблеми, на етичната страна на въпросите. За Константин Константинов е характерен психо-емоционалният рисунок; той е израз на дарбата му да вижда, да вниква в най-тежките

трепети на човешкото сърце и да ги възпроизвежда по начин, достъпен и близък за възприемане от читателя. Етичните проблеми са първостепенни за писателя, без обаче да се пренебрегват изобщо социалните. Последните винаги са основата, из която възникват първите. . .

Тънко лирично изображение, което забелязахме в „Към близкия“ и „Любов“, не е чуждо и на някои от по-късните разкази на белетриста. Но тоя лиризм сега се проявява много по-често в отношението към миналото и природата, докато в отношението към хората нерядко се забелязва скептичност. . .

Константин Константинов е създал много разкази, в които са предадени интимни отношения между хора — от лекия флирт до дълбоката и всеотдайната любов. В тях герои са обикновено хора от дребната буржоазия и интелигенцията — кръговете, които той най-добре познава. Писателят така рисува човешките нрави и постъпки, че с пестеливи средства разкрива цялостната проява на една личност. В проследяването на тия най-фини чувства той се проявява като майстор-психолог. Какво дълбоко проникване в същността на една душа, какво органическо сливане с преживяванията на младата жена забелязваме в разказа „Седем часа заранта“! А какво тънко проследяване на човешките настроения отличава „Една нощ“, „Пепел“, „Ден по ден“! Разказите са без особено сложно заплетена интрига, без причудлив сюжет, но са богати на психологически изображения, на най-тънки детайли от душевния живот на героите. Има тук-таме известни увлечения по блудкаво-еротични теми (това се обяснява с влиянието на някои нашумели тогава западни автори, с които той е добре запознат!), но като цяло писателят се придържа към реалистичен рисунок, към просто, но емоционално въздействащо изложение. . . В разказите (особено пък в тези от сборника „Седем часа заранта“) преобладава атмосфера на потиснатост, често авторът е настроен скептично към всичко, а и у читателя прониква нещо безпросветно и мрачно. Героите са грешници, които нямат никакви надежди и чезнат в сиво делнично съществуване (Владко и жената на пощенския началник от „На широкия път“, камериерката Тинка от „Ден по ден“ и др.), а и природата е нарисувана в тъмни краски: „... Постепенно зад прозорците се откри камениста сиво-бяла местност без селища и без зеленина. Разхвърлени тук и там скали стигаха чак до хоризонта. Небето беше ниско, безслънчево и студено и над този бездушен пейзаж бавно слизаше един мъртвороден ден. . .“

Понякога писателят проявява склонност да изобразява и герои-престъпници или самоубийци, но без да изпада — подобно на своя съвременник Г. Райчев — в „психиатрически“ анализи и кошмарно-демонични обобщения. Константин Константинов е успял да избегне влиянието на автори като Стриндберг, Лемоние, Евверст, Шибишевски, Арцибашев, които дълго време бяха кумири на една не съвсем ограничена част от интелигентските среди. И в тези свои разкази той като хуманист търси подбудите на деянието, неговите сложни психически и социални мотиви, проявява високохудожествена възискателност и чувство за мярка. За писателя е ясно, че немотията и неопикуемата мизерия овълчават хората, те са принудили Стоил да „намуши“ с нож в корема Къню („Завещание“); за парче гора алчния селски изедник крчмарят отравя бедния селянин — баща на малолетни деца („Прозшествие“); отвратителният живот на скитащите от град в град артистични трупи е причината за самоубийството на тъмнорусата, ухаеща на евтин одеколон актриса Нели Зорина („През стената“).

Едно от най-ярко изявените положителни качества на Константин Константинов като разказвач е майсторското му боравене с езика. Той познава живата българска разговорна реч до най-тънки подробности, всестранната му култура и системното проучване опита на класиците му позволяват да си служи с нея със свобода, с изяществото на виртуоз. В това отношение явно много му е помогнала и дългогодишната сериозна преводаческа дейност. Константин

Константинов е майстор на българската реч, той може да бъде нареден до творци като Вазов, П. П. Славейков, Яворов, Елин Пелин, Лилиев, Йовков, Смирненски. Той винаги е имал пред вид истината, изказана от М. Горки, че „литераторът е длъжен да разбере, че той не само пише с перо, но и рисува с думи — и рисува не като майстор живописец, който изобразява човека неподвижен, а се опитва да изобрази хората в непрекъснато движение. . .“ Описанието у Константин Константинов се отличава с рядка пластичност. Той умее да води неотлъчно със себе си читателя. Ние следим всеки ред с интерес, макар че в същност може да няма никаква сензационна случка, никакво изключително събитие, а само редуване на пейзажни картини (например „По реката“). Той е измежду тези български белетристи, които умеят особено колоритно и раздвижено, с богатство на багри и настроения да рисуват дадена картина. У него има творби, които сякаш не са слово, а прекрасен маслен пейзаж. Но и живописата дори е недостатъчна за сравнение, защото в картините на писателя освен цветовете има и звукове, има и движения, както пише и Горки. Използвани са всички неограничени възможности на речта. Ще си позволя да цитирам някои пасажии от разказа-импресия „Панаирът“ — една творба, от която лъха настроение като от пестрите платна на Лавренов и Дечев и в която на света е гледано сякаш с поетическото възприемане на дете:

„ . . . Това е Празникът, първото шумно тържество на тоя свят след дългия сън през зимата. Една скромна, разлята и размърдана маса от градски и селски облекла, една лудешка и радостна какафония от звуци, един облак от златен прах, мирис на зюмбюл, на мента и бергамот. Големи алени чадъри на лимонададжии, с блеснали като едри топази и рубини стъкла шербет; върбови пищялки и хлопот на козарски звънци; пукот на капсули при опитвача на силите — снажен юнак с черен перчем и разпасан пояс мята презглава дървения чук; един орган, който хрипти и пъшка на естрадата при „Паноптикума“ с „Живата египетска царица Клеопатра“; пременени селски невести, хванати за ръце, с тежки нанизии от сребърни пари, с перушини на главите като американски индийци; барабан, който удря внезапно в палатката-стрелбище; купища шарена захар по масите за лотария; рев на загубени деца и мекият глас на кавали, опитвани при троаяските сергии; гроздове пестри балончета, вързани с конец и раздвижени; гръмките покани на атлета от „Български борец“, който обещава „пет хиляди лева на оня, който го победи“ — и на еквилибристката в синьо трико, която праща въздушни целувки; загадъчната усмивка на „жената-риба“, зелена — върху жълтото платно на бараката; ужасният рев на „морското чудовище тюлен“. . . и беззвучният, остър, сребърен смях на слънцето, спряно в чистото небе. . .

Гъстите вълни на тълпата се разливат и подписват до хладната сянка на магазините в просторната чаршия. Железните кепенци са заключени, но вратите — отворени, и от полумрака извътре лъха мирис на солена риба, марсилски сапун, стафиди и мастика. До вратите са насядали старите, със зетьове и снахи, и се черпят с бяло сладко, потопено в студена кладенчова вода. Тук е тихият ъгъл на панаира. . .“

Константин Константинов е далече от това да се опива от шума и евтиния блясък на тия типични нашенски панаирни забавления, зад които прозира сивото и тежко ежедневие. За него истинското лице на живота е познато, а панаирната веселба е като лак, и то зле поставен. Погледът на писателя е обърнат и към засмените лица, но и към тия, които, гонени от немотията, създават панаирджийските радости. И как сполучливо спира погледа ни той на това „второ“ лице на живота — без разсъждение и философствуване, а с една обикновена житейска картина, от която обаче със символна яснота говори истината: „ . . . Откъм воденицата пристигат двамина цигани, повели със синджири, единът — рошаво мече, другият — маймуна. Очевидно връщат се

от града. Без покана те спират насреща, изваждат по една гъдулка и командуват: „Але, хоп, Кара Кольо!“ — „Прави здрасти, Марко!“ През двете ноздри на мечката е прокарана халка, скачена с верига за крака и когато животното се изправя на два крака, веригата дърпа халката през ноздрите — и то мъчително пъшка при всяко движение. Маймуната скача под скърцащата песен на гъдулката, от време на време извърща глава и тогава се вижда — вкопчана за космите на гърдите ѝ — мъничка рожба, която тя е прикътала на най-безопасно място. И в очите на тия пленени зверове, доставяли цял ден радост на хората, блести тъмен пламък на човешко страдание. . .

В здрача на падналата нощ ти поемаш отново своя стръмен път: Ти бързаш да отминеш и забравиш. Ти търсиш в сърцето си ведрата утринна радост, но напразно. Животът показва своето второ лице и оставя в устата си тръпчивия вкус на пепел.“

Спрях се на тая творба с намерението да покажа майсторството на писателя в чисто пластично, в езиково отношение, но от формата стигнахме и до съдържанието на разказа, до неговата същност изобщо. Форма и съдържание — те не могат да бъдат разглеждани отделно у автора като Константин Константинов. Те и двете определят особеността на авторския стил. А стилът — това не е някаква неуловима оригинална страна на творчеството, а е цялото сложно единство от жизнен материал, от мироглед, от личен творчески темперамент, от художествен метод. Това единство се изразява в подбор на темите, в идейната проблематика, в предпочитането на определени изразни средства, в работата с езика. Стилът не е някаква механична съвкупност от качества, а система, която расте и се развива от произведение в произведение. . . Така че всички ония характерни особености на творчеството на Константин Константинов, разглеждани дотук, цялостното му развитие на белетрист, определят и неповторимостта на авторския му стил.

Книгата „Птица над пожарищата“ е своеобразен „бележник на писателя“ за събитията през съдбоносната 1944 г. до Девети септември. Тя заема по-особено място в развитието на К. Константинов като творец, с нея той приобщил и своите усилия в усилията на демократичната културна общественост за осъждане на фашизма. Творбите имат циклов характер, свързани са помежду си от общия ход на събитията, от някои общи герои. Включени са произведения, които могат да се разглеждат като разкази, а има и есета, в които авторът директно и откровено споделя свои мисли. В книгата не са описани самите бомбардировки така, както ги преживяха множество софийски граждани, които имаха нещастieto да останат в опожарения град. Обаче въпреки това трябва да се посочи, че писателят е успял да предаде тревогата, отчаянието и ужаса на тия жестоки дни. Но ясно се чувства и вярата в настъпващия ден, в идещата от север Съветска армия, вярата в разгрома на фашизма. В тази своя книга Константин Константинов скъсва със скептичността и песимизма си и за пръв път след разказите от първата му книга „Към близкия“ отново осезателно се чувства вярата му в бъдещето.

Трябва да се отбележи, че с тая своя книга писателят се проявява и като антифашист, неприкрита е омразата му към хитлеристките окупатори. Той е на страната на Съветската армия и вярва в нейната победа. За илюстрация ще цитираме един пасаж от книгата, който сам по себе си говори много: „... И в тоя миг пред очите ни изплуваха къс от някакъв отдавна видян германски „кинопреглед“, забил се като шип в паметта ни, но съвсем забравен до тоя ден. Бяха последни снимки от войната в Русия. Немците даваха сцена от отстъплението си, с разрушаването на селищата, които опразват. Някаква безименна гара — една от хилядите в огромната изранена страна — грамадни постройки, релси, покрай които бързо, с отсечени, тъкмо както във филм, движения вървят разпръснати немски

войници и офицери, слагат взрив и вдигат всичко във въздуха. Рухваха многоетажни здания, изкоренени дървета се струпояляха подкосени и пушкът като внезапно поникнали баобаби стигаше до небето. Във въздуха хвърчаха греди, камъни, пръст, мъжете отново бързаха по линията, отново слагаха взрив, продължавайки стъпка по стъпка своята зловеща работа, а зад стъпките им също така бързо вървяха огънят и смъртта. Това беше оргия на садизъм. Когато последната сграда се сгромоляса и гъст дим покри половината от екрана, съвсем неочаквано над пушека изхвъркна птица, излязла иззад развалините. За миг тя политна като зашеметена, подвоуми се малко, после изведнъж се оправи, издигна се по-нагоре, изви в широка дъга и изчезна към чистата далечина.

В своята тъпа самоувереност те цинично излагаха на показ разрушението, което вършеха, като нещо съвсем обикновено, делнично и при това сръчно изпълнено. Те мислеха, че в света няма нищо, което не ще успеят да унищожат. И техният случаен кинорепортер, семайки тая малка сцена на образцово унищожение, не бе и помислил, разбира се, какъв съвършен символ на безсмъртие той сам бе документирал!...“

*

Нека се спрем и на пътеписите на писателя. За това ни подсеща сам той, защото в своите „Избрани разкази“ помества и няколко пътни картини; сам той не тегли такава дълбока бразда между разказа и пътеписа, както това правят някои наши литературоведи. Вярно е, че автори като Иван Вазов и Алеко Константинов способстваха за обособяването му като самостоятелна белетристичен жанр, но ако все пак трябва да определим до кои други жанрове той е най-близък, то без съмнение ще посочим очерка и разказа. Разказвачът винаги се проявява с характерните си качества и в пътеписа, понякога дори настъпва смесване между двата жанра, че мъчно може да се определи една творба като чист разказ или очерк. У Константин Константинов това се среща, защото той пристъпва към задачата си със сериозността на художник, а не с екскурзиантска нехайност.

Още в най-типичните му разкази видяхме склонността на писателя да изобразява героите си на път, умението му да предаде характерната атмосфера на третокласния вагон или оживлението по палубата на параходчето, способността му пестеливо и с чувство да нарисува даден пейзаж. И затова не ни изненадва фактът, че Константинов е един от майсторите на българския пътепис.

За материал му служат пътувания из страната, а също така и няколкото му излизания в чужбина. За автора разликата между пътеписа и разказа не е чак толкова голяма — това личи от пътеписи като „Из Странджа“, „Пирин“, „По реката“, където освен поетичните наблюдения над природата правят впечатление и някои майсторски обрисувани характери. А не е ли това една традиция, завещава от Вазов? Да си спомним неговите Рачо Чобана и бай Михал от „Един кът от Стара планина“ или Тодор Хайдутина от „Великата Рилска пустиня“...

В пътеписите си за българската природа К. Константинов се проявява като страстен поклонник на хубостите на родната земя като убеден патриот. По отношение на миналото е склонен да изпада в романтично преклонение, в ред негови творби, като например „Банско“, „Мелник“, „Сливен“, „Градчето“, се чувства мъката по едно отживяло време; романтично е отношението му и към събитията на историята („Мадара“, „Оборище“, „Дряновски манастир“, „Шипка“).

Към своите пътеписи той пристъпва подготвен всеотдаен. Тук влизат не само преките наблюдения, личните впечатления (нещо основно, разбира се), но влизат и сведения от най-различен характер. Авторът се стреми да опознае местността във всяко отношение и да запознае и читателя цялостно с нея.

Наред с пътеписите си за България Константин Константинов е написал и немалко творби за пътуванията си из Европа и най-вече за Франция, където е бил няколко пъти. Още преди 1925 г. той публикува в сп. „Демократически преглед“ т. нар. „Писма от Франция“, където с вещината на зрял художник рисува образа на френската столица. Пътеписи за чужбина в нашата литература са писали мнозина, но все пак между тях се отделят няколко значителни произведения, като „До Чикаго и назад“ на Алеко Константинов, „Писма от Южна Америка“ на Борис Шивачев, книги на Светослав Минков, Матвей Вълев, Валери Петров и др. До тях се нареждат и работите на К. Константинов.

В пътеписите си той е далеч от опиянението на търсещия сувенири турист, защото дири реалното лице на нещата. За него Париж е град на Лувъра и поетите, но е град и на нищетата, проституцията и порока. Ударението пада даже на второто лице на френската столица. И не само в пътеписите си от Париж, а във всяка творба от чужбина писателят е верен на реализма, на истината за действителността. Изобличението в чуждестранните пътеписи на Константинов е много по-силно, отколкото в тези за родината (може би тоя факт ще си обясним с цензурни и други подобни причини!). Той ни описва екзотичната красота на Лазурния бряг, но същевременно насочва вниманието ни и към Монако и Монте Карло, „гнезда на лудост и злато“, и ни запознава със „заниманията“ на банкерите. „Там рулетката неспирно върти своята мелница и мели долари, франкове, лири и гулдени, надежди и тревоги, любов и съществування. И в тоя райски кът на земята, в тоя гаснещ и прекрасен ден тя изглежда абсурдна измислица, злокобен идол с човекояди челюсти. . .“

На Марсилия, прочутото южно пристанище на Франция, К. Константинов е посветил една от най-хубавите си творби. Той успява да ни разкрие нравствения образ на тоя град, световен бордей. Бедност и мизерия — ето ги характеризиращите го признаци. „По плочите се търкаляха остатъци от плодове, дрипави хора с торби през рамо ровеха сметта и изчезваха в мрака като черни нощи буболечки. . .“ Но това, което е най-характерно за Марсилия, е развратът, порокът. И неслучайно К. Константинов слага за мотото на произведението си стих от известно стихотворение на Д. Бояджиев: „Животът ми се струваше тогаз почти порок. . .“. Не, не почти — ни казва писателят, а порок отвратителен и разкапващ, разяждащ всичко чисто и здраво, порок, проникващ навсякъде. Излишъкът на пари подтиква богатите, а липсата им принуждава бедните. Порокът в Марсилия — е неин бит — „чудовищен, и все пак, общоприет, узаконен, истински бит“.

Пътеписи като „Марсилия“, „Две роси“, целият цикъл за Париж правят впечатление с високата си художественост, с острия си изобличителен характер, с гражданската и нравствената принципност на своя автор. Тези творби и днес звучат актуално, защото в тях са доловени основни отличителни черти на капиталистическата действителност: класовото и социалното разслоение, експлоатацията на човека, мизерията, порокът и нравствената опустошеност. . .

*

В развитието си Константин Константинов като творец не се подчинява на общоприетите схеми. Свикнали сме така най-общо да определяме творческия път на редица писатели: преодоляват модернистичните си увлечения и идейни заблуди — и после, по една възходяща линия, се приближават до истински народностната литература, а някои и окончателно се приобщават към пролетарско-социалистическото изкуство. Наистина такава е развитието на една голяма част от писателите в миналото, на ред връстници на самия К. Константинов. Но от това съвсем не следва, че от едно такова положение трябва да правим закон и да искаме всички да му се подчиняват. Общото развитие на литературата

не е тъждествено с индивидуалното развитие на отделните писатели, макар да са в тясна връзка помежду си. В развитието на твореца има колебания, зигзаги, има някои — външно погледнати — необясними неща. Людмил Стоянов написа остроизобличителния разказ „Милосърдието на Марса“ (1923), в печата публикува редица статии в защита на прогреса и реализма, а в същото време издаде и стихосбирките „Прамайка“ (1925) и „Светая светих“ (1925), които изобилствуват с подчертано символистико-мистични стихотворения. . . Не всякога литературните факти са просто обясними. развитието на твореца е дълбоко индивидуален, сложен, далеч не еднолинеен процес. . .

И К. Константинов след Първата световна война като мнозинството от връстниците си скъсва с упадъчното изкуство, прави забележителен напредък в идейното си развитие, застава зад принципите на реализма. И, както вече изтъкнах, с книгата си „Към близкия“ той беше съвсем близко до пролетарската литература. След това се разиграха събития, известни на всички ни; бихме очаквали напълно логично К. Константинов да застане в редиците на писателите-борци срещу фашизма. Но не стана така, той не направи крачката, която направиха Хр. Ясенев, Гео Милев, Л. Стоянов и др. Подобно е положението и с творец като Г. Райчев, който също в ония години издава повестта „Мъничък свят“ и кара критиците да правят предположения, че в бъдеще той ще задълбочи изобличителната сила на своя реализъм. Но и неговото творчество по-нататък — като на Константинов — стои в идейно отношение по-ниско, отколкото в тази ранна книга, реализмът му не придобива по-голяма гражданска острота. Константин Константинов все пак издаде „Птица над пожарницата“, но Георги Райчев почина през 1946 г., без да може да даде, както желаше, един достоен завършек на делото си.

К. Константинов, както беше посочено, работи и в областта на романа, но без да постигне никакви особени успехи. Подчертано несполучлив е романът „Кръв“ (1933), в който писателят прави опит да изобрази трагичните събития около Априлския атентат през 1925 г. Произведението е свършено безпомощно в художествено отношение, тук противоречията на авторския мироглед, интелигентската отчужденост, непознаването същността на събитията го довеждат до невярно отражение на действителността, до неправилни обобщения, до прокарване на някои реакционни в същността си тенденции. И все, като имаме пред вид всичко това, решително трябва да се отхвърлят и опитите да се характеризира романът като едно дълбоко порочно, фашистко произведение. Всеки, който по-внимателно и непредубедено е чел произведението, е забелязал неговата противоречивост. Тая противоречивост изхожда преди всичко от противоречията в самия мироглед на писателя, но трябва да се имат пред вид и някои други неща. К. Константинов рисува такъв момент в нашата история, за който правилна преценка може да даде само писател — убеден комунист. Писателят вижда неправилната тактика на терористите, но не може да разбере, че тя не е типична за комунистите, не може да види техния истински образ, тъй като е твърде далеч от тях. И затова в много страници в романа срещахме обективистично изображение: без да се вникне в същността на явленията, в техния дълбок вътрешен смисъл. . . От друга страна, трябва да се има пред вид с колко любов писателят рисува образа на честния партийен функционер Чавдаров, който не е съгласен с ултралевичарските заповеди на военния комитет, но като дисциплиниран член изпълнява указанията; колко героизъм и авторско съчувствие има в описанието на престрелката на Кръстьо и Янко с полицията, в доблестната им смърт! А колко места има, в които се рисува с негодувание жестокият цанковистки терор и насилието на фашистката власт! . . . Всички тия неща трябва да се имат пред вид и тогава, струва ми се, трудно може да се даде вярна преценка за идейната страна на творбата. По-уместно е да се говори за неразбиране характера на събитията, за тър-

сетен на някакъв „обективизъм“, с който в същност се услужва на буржоазията. Романът е слаб и в художествено отношение, повечето образи са умозрителни, книжни, в обобщенията липсва проникновение. Той свидетелствува за откъснатостта на писателя от борбата на народа, за неспособността му да разбере смисъла на тази борба. Но романът не утвърждава терора, не славослови фашизма. К. Константинов не беше в редиците на писателите — активни борци срещу фашистката диктатура, но той никога и не отиде сред тях, които поддържаха монархията, експлоатацията, мракобесието. Творчеството на Константинов е противоречиво, противоречив е неговият мироглед, но за всеки, който е запознат с цялостното му творчество, е ясно, че за писателя крачката към страната на народните врагове е невъзможна.

*

С право във всяка национална литература най-високо ценят онези творци, които в своите произведения рисуват широка и разностранна картина на епохата, които загребват дълбоко от много пластове на народния живот, които създават цяла пъстра галерия от ярки образи-типове. Обикновено това са художници с първична пластическа мощ, с дарба, която се изявява с една заразяваща непосредственост, лекота и свежест. При тях всичко е в силни и неподправени земни тонове, всичко е витално-буйно и очаровашо с девствената си простота. Това са художници, които ги привлича крупното, мащабното, чийто поглед обхваща едрите измерения на света.

Но всяка литература би се чувствувала бедна, ако притежаваше творци само с такава нагласа. В нея има място и за художници, чието ухо е чувствително не само за властно отекващите гръмливи звуци, но и за полутоновете, за едва доловимите тънки и нежни трептения. Има място и за ония, които разлагат основните багри и дилят отсенките, които се взират и в нюансите на нашия огромен свят, на бездънната човешка душа. Вярно е, че тези творци винаги остават малко или много в сянката на титаните, на онези, които с орлов поглед обгръщат широката панорама на епохата, но те са нужни на хората, тяхното присъствие в една литература е доказателство за израстването ѝ, за превръщането ѝ в съвършена и чувствителна система, способна да обхване най-сложни аспекти на духовния живот.

К. Константинов беше от този втори тип писатели. В литературата ни навлезе в началото на столетието с едно необикновено богато на таланти младо поколение (Дебелянов, Лилиев, Г. Райчев, Н. Райнов, Подвързачов, Ясенов, Л. Стоянов и др.), което носеше у себе си нещо от здравата патриархална духовност на Възраждането, от нравствения максимализъм и екстатично родолюбие на бележитите бунтовни мъже, но заедно с това в него беше проникнала и идейната изтерзаност на по-нови художници, като Пенчо Славейков, Яворов и др., влияеше му тяхната болезнена свръхчувствителност. Представителите на това поколение бяха завладени от една вътрешна самоувереност, че са призвани да допринесат „апаратурата“ на нашата литература да стане по-сложна, по-фина, да е в състояние да долавя с невидимите си рецептори повече трептения, повече нюанси, да прониква по-навътре в богатия и тайнствен свят на човешките изживявания. И затова никой от тези писатели не остана при безизкуствената, бликаща пластичност на един Елин Пелин например, почти всеки от тях изживя период на лабораторни търсения и експерименти, като някои достигнаха дори — например Николай Райнов — и до своеобразен словесен алхимизъм. Не е чужд на това увлечение и младият Константин Константинов, който в своите импресии, стихове в проза и пр. търси синтез между лирика и белетристика.

Несъмнено е, че тогавашните занимания изострят белетристичните му сетива, допринасят за създаването на онзи майстор на словото, който в многобройните си сетнешни книги ни смайва с уменията си да изразява с такава точност най-сложни човешки състояния. И не друг, а Н. Лилиев, всепризнатият вълшебник на стиха, казва за него, че „рядко в българската литература е имало такъв стилист“ и добавя: „Във всяка дума се чувствува утвърденият писател, за когото тя е придобила своето истинско, дълбоко значение и не би могла да бъде заменена с никоя друга.“

Но освен средата, в която се извършва художническото формиране на писателя, и освен своеобразието на историческия момент, въздействието на общия духовен климат, от съществено значение е самото индивидуално устройство на Константин Константинов. Епическият размах на изображението и монументалното изследване на човешкия характер очевидно не са неговата стихия — неуспехът му в жанра на романа с „Кръв“ потвърждава тази истина. Но като насочва вниманието си към детайлите и към проумяването на отделни психически състояния, към изблика на отделни страсти, той е силен не само с това, че осъществява една удивителна дисекция, че долавя тънки, почти неуловими нюанси, но по-важно е, че винаги частният случай израства до степен на обобщение. В епизодичното той съумява да очертае същността на изследвания характер, в проявата на една страст вижда как се оглежда цялата личност. Тук не е трудно да бъдат открити някои добре усвоени „уроци“ от Чехов и Мопасан, които К. Константинов високо цени. Като тях и той в повечето от творбите си изгражда изображението на една нравствено-етична основа, но винаги се чувствава присъствието на класово-социалната обстановка. Дори когато в някои разкази, като например „Една нощ“, „На големия път“, „Седем часа заранта“ и др., всичко изглежда да е насочено в трактовката на дълбоко интимни проблеми, и там идва момент, в който рязко на преден план излизат обяснения от сферата на социалните взаимоотношения между хората. Неразбирателството между двамата съпрузи в „Една нощ“, отчуждението, появило се с такава сгъстена вътрешна сила в една ухаеща на люляци вечер в далечно провинциално градче, е с корени далеч в битието на двамата — в различия им произход, в принадлежността им към различни светове. И макар в разказите да не присъствуват онези идеи, които тогава властно обхващаха голяма част от народа ни и след победата на революцията се наложили в нашето общество, неговата проза е близка и разбираема за нас, тя помага в сложния процес на изграждането на други, нови хора. Идеалът на писателя с чистотата и благородната си нравствена извисеност прави неговата проза съзвучна с обновителния дух на времето.

Но неговото недоволство от стария свят, който погубва толкова невинни човешки съществування, който погизва най-хубавите мечти, не се изчерпва само с благородната поривност и устремена към бъдещето мечтателност. Той написа и страници, в които с неприкрита неприязън обрисова противните образи на крепителите на буржоазното общество. С гневен изобличителен патос е пропита първата му книга „Към близкия“, а разкази като „Трета класа“, „Във влака“, „Незначителна история“, „Под сливите“ и др. се нареждат до най-силните страници на критическия реализъм в литературата ни през 30-те — 40-те години. В най-тежките дни на фашисткия терор той създаде есетата и разказите си от сборника „Птица над пожарищата“, в които изрази възмущението си на хуманист и демократ от всичко това, което развилнелите се управници вършеха в страната ни, и не скри вярата си в победата на Съветската армия, която ще донесе избавление.

През 1959 г. се появи първият том на мемоарната книга „Път през годините“, а две години по-късно излезе и нейната втора част. След едно продължително творческо мълчание (от 1946 г., когато е издадена „Птица над пожарищата“) К. Константинов отново предложи на читателите свое оригинално художествено произведение. В течение на 13—14 години той се беше занимавал предимно с преводи (на Гогол, Толстой, Тургенев, Чехов, Флобер, Доде, Сент-Егзюпери и т. н.), като беше поддържал, така да се каже, професионалното равнище на литературния си труд и си беше останал образец на блестящ стилит и тънък познавач на езика, но неговите спомени най-малко направиха впечатление с тези свои достоинства. Макар и да бяха публикувани в климата на духовното проясняване след Априлския пленум на ЦК на БКП (1956), когато вече се изживяваше сектантското отношение към литературното наследство и когато догматичните нормативи не спъваха изясняването на цялата сложност на процесите на развитието и на отделните творчески личности, книгата на Константинов беше посрещната отначало със смущение от някои кръгове, с недоразбиране на нейната реална стойност. В същност може да се каже, че тя бе една от „първите ластовици“ на такова литературно свидетелстване за миналото, в което отчетливо се налага дълбоко личният, подчертано субективен ъгъл на отношение и осмисляне на явленията. В нея — къде по-пряко, къде деликатно и внимателно — се влизаше в полемика с установени схващания и преценки, затвърдили се в последното десетилетие, а този критичен патос не можеше да не събуди и ответни реакции. Но полека-лека страстите се поутоложиха и книгата се наложи преди всичко с достоинства си не на някаква обективна литературна история, а с това, че в нея нещата се възстановяват така, както ги е преживял той самият. Такава гледна точка, непретендираща за установяване на истини от „последна инстанция“, постепенно беше възприета от читателите и критиката, още повече, че очевиден е свидетел е автор с богата житейска и творческа биография, личен приятел на много първенци на националната ни култура, че той е писател, който винаги е стоял на честни и демократични позиции, че е отстоявал принципите на реалистичното изкуство. К. Константинов е принадлежал през целия си дълъг и плодотворен писателски живот към една определена част от българската интелигенция — към нейното демократично-хуманистично крило, което не отива към марксистически разбирания за движещите сили на обществото и за необходимост от социална революция. И в книгата му честно е отразена тази принадлежност, без „гримирания“ с късна дата, без подозрителни корекции и приспособленчески ходове. Ние четем и оценяваме неговите спомени именно като представител на тази интелигенция. И ако в тях той се опитваше да застане на нечи други позиции, а не на своите, от това спомените му само биха загубили, би се заличил дъхът на автентичност, би изчезнало онова очарование, което сега ни приобщава към някогашния манталитет на сподвижниците на Константинов. Днес на всеки ученик са известни основните положения от политическата история на България, но далеч не така добре знае как са били възприемани и обяснявани някога, от различните социални и духовни прослойки историческите и културните събития.

В „Път през годините“ К. Константинов ни напомня и за неостаряващи уроци на литературното развитие, а също така възкресява и образите на творци, които бяхме повече или по-малко забравили в твърде стесненото си отношение към наследството. Той разкрива един богат, обаятелен далечен свят, за който в много отношения сме имали превратни представи. Може би не навсякъде е прав, но не може да не ни зарази благородството на неговата мисия, неговото желание да остане верен към духовните принципи на онези, с които е вървял в литерату-

рата през своя многогодишен живот. „Поколението, към което принадлежа — споделя Константин Константинов, — и онова, което го предхожда,минаха през три епохи едва ли не полностью противоположни една на друга, като пренесоха в своя неравен път една установена концепция за света. Те вярваха безрезервно в първичните значения на думите — свобода, съвест, дълг, чест, човешчина — и направиха от тях съдържание на живота си. Като че за тях се отнасят думите на Антоан дьо Сент-Егзюпери, писано десетилетия по-късно: „Да бъдеш човек — това е тъкмо да бъдеш отговорен. Това е да изпитваш срам от някоя беда, за която ти се струва, че не зависи от тебе. То е да бъдеш горд от някоя победа, спечелена от другарите, то е да чувствуваш, полагайки своя камък, че участвуващ в градежа на света.“

*

„Какъв е тоя пулс в мене, който бие по-плътен и по-дълбок? Той иде от глъбините на земята, от глухите далечини на времето. Това е тръпка на прадедите и бащите, която прелива своя ток и в моите жили. . . И тоя зов като въпрос на вечерна проверка. Той пита и сърцето ми веднага отговаря: Тука! Тук съм! Сега и утре, и винаги; и когато ще бъда вече пръст от пръстта на тая земя, за която не ми стигат думи за благодарност! Озарен от вътрешен пламък, аз нямам друга съдба освен своята, нямам друг смисъл освен щастието, с което ти ме благослови: да нося с радост твоето бреме — вчера и днес, и в утрешните дни!“ . . .

К. Константинов изрече тия клетвени думи на признателност и дълг пред родината в заника на своите дни и той имаше пълното морално право за това. Ако не за друго, то поне за двете си последни книги „Върхове“ и „Празници“, които ни поразиха с благоговейната си любов и с проумяването на ония висши духовни начала на нацията, в които е заключена нашата горда същност и нашата устояла на толкова изпитания през столетията вътрешна непреломимост. От техните страници ни обляхна чистият нравствен максимализъм на онова родолюбие, което познаваме от подвизите на храбрите войводи и будители от родния град на писателя — Сливен. Една невидима шафета през годините, която младите потомци не можеха да не приемат и разберат. . .

Ние толкова пъти, още от първите уроци в читанката, сме слушали и чели за солунските братя Кирил и Методий, за Паисий и Чинтулов, за Левски и Ботев, за Каблешков и Захари Стоянов, за апостолите и мъчениците на Априлската епопея, но големият писател с такова синовно вълнение и с такъв чист патриотичен възторг разкрива образите им, че имаме чувството като да махат пред очите ни тъмна патинена наслойка и скъпоценностите да блясват изведнъж в неподозирано великолепие.

В думите на автора, така подбрани, че на човек му се струва невъзможно никак другоаче да се пише за тия герои, няма и помен от риторика. Няма нито една фраза, нито едно обобщение, в които писателят да не е вместил и себе си, да не ни е доверил дълбоко съкровено, дълбоко изстрадано преоткриване на националните добродетели, на племенните ценности.

Така неговите есета се превръщат в една подчертано лична творба, в изповед, макар че са по-различни по дух от мемоарното начало на „Път през годините“. Но ако там той ни сродяваше с духа на забележителните творци, с които заедно е протекъл животът му, то във „Върхове“ иска да ни убеди, че всички те не са тръгнали от празно място, че стремленията им напред са били вдъхновени от идеалите на българщината, от заветите на доблестните предходници, от кристално чистия патриотизъм и всеотдайността на Паисий и Левски, на възтаниците от кървавия и свят Април 1876.

Тази книга-завет на стария майстор не е изненада, защото и в цялото си творчество Константин Константинов е неизменно верен на темата за любовта към отечеството, към нацията. От всички негови творби, от разкази и пътеписи, от очерци и спомени у нас прониква едно трайно и свято чувство на особен пиетет към ценностите, разпилени по малката ни земя, скътани в древни манастири и в дълбоките изби на стари възрожденски къщи, в древни пергаментови писания и в орфаните тефтерчета на жертвоготовни революционери. Всякога тая любов е за него компасът, който го спасява от лутаници, от криввания в грешна посока, тя е ориентирът, който го води към светлината, който му дава ключа за смисъла на онова, което сътворява. Всякога началото и краят се съединяват тук — в тая сладка и велика дума: България.

Именно обичта към родината и нацията насища с такава страст редовете на книгата му „Върхове“, тя е първопричината за онова заразяващо очарование, пред което и най-хладният не е в състояние да устои. Има нещо наистина възрожденско в патоса на преклонение, има такава девствено-непокътната чистота на чувствата, на която ние, по-новите потомци, можем само да завиждаме. . .

Есетата от „Върхове“ ни поставят пред съдбоносния, пред неотменния, пред вечния зов на родината, на който рано или късно, днес или в заника на дните си трябва да дадем отговор. И нашите думи би трябвало да бъдат почти същите, с които пред тоя невидим съд на прадедите отговаря К. Константинов.

„— Тука! Да, тук съм! Сега и утре, и винаги, и тогава, когато не ще бъде вече и ще се върна отново при тебе, пръст от пръстта на тая земя, за която не ми стигат думи на благодарност!

В тоя задъхан път през годините аз нямам друга съдба освен твоята, нямам друг смисъл освен щастieto, с което ти ме благослови: да нося с радост твоето бреме — вчера и днес, и в утрешния ден!“

*

В заника на дните си К. Константинов създаде своята мемоарна книга „Път през годините“ и двата сборника с великолепно есета „Върхове“ и „Празници“. Те имаха стойността на едно духовно завещание, в което той повече от всичко искаше да ни зарази с любов към нашата земя хубава и към нейните героични чада. Онзи чист възрожденски идеализъм и онова безгранично родолюбие, с което са заквасени още юношеските му дни в хайдушкия Сливен, той предаде на нас.